

A különírás és az egybeírás

Vitaanyag¹

Köztudott tény, hogy a gyakorlat oldaláról nézve a magyar helyesírás egyik legneuralgikusabb pontja a különírás és az egybeírás problémaköre. Ennek elsősorban az az oka, hogy a rendszerszerűséget a magyar nyelvtan, azon belül is a szintaxis szabályai alakítják ki. Ahhoz, hogy a külön- és egybeírás szabályait megfelelően tudjuk alkalmazni, arra van szükség, hogy képesek legyünk különbséget tenni a szó szerkezetek és a szóösszetételek között, hiszen ezek a szabályok elsősorban a szavak összekapcsolásának, illetőleg az összetett szavak alkotásának törvényszerűségein alapulnak. A helyesírásnak ezen a területén mégis meglehetősen nagy számban fordulnak elő ingadozások, többféleképpen megítélhető esetek. Ez pedig abból adódik, hogy a szókapcsolatok és az összetételek között nyelvtani értelemben nem húzható meg éles határ. Nyilván ebből a tulajdonképpeni nehézségből következik, hogy a helyesírási szabályzat 95. pontja hosszabb elméleti bevezetőt tartalmaz, mint az a többi fejezetben tapasztalható.

A fejezet címében a két szó sorrendje is az elméleti alapvetést tükrözi: **különírás és egybeírás**. Az összefüggő szövegben ugyanis az egymás után következő szóalakok természetes megjelenési formája értelemszerűen a különírás, egybeírást pedig akkor alkalmazunk alapvetően, ha ezt valamiféle nyelvi ok indukálja – ez adja magát a rendszerjellegét. Ehhez hozzá kell azonban tenni, hogy az elméleti kiindulást némileg megváltoztatja a gyakorlatban a számítógép. A számítógépes szövegszerkesztők helyesírás-ellenőrző programja ugyanis csupán korlátozottan tud szövegösszefüggést értelmezni. Az ilyen programok használatakor a kérdéses szókapcsolatokat célszerű egybeírni, mert ezt a hibát a számítógép könnyebben felismeri. A szókapcsolat nyelvi vizsgálata, illetőleg a szótár használata természetesen nem nélkülözhető, hiszen a kontextustól függően mind az egybeírás, mind a különírás megfelelő lehet (vö. *drága kő – drágakő*). A legmodernebb helyesírás-ellenőrzők már sokszor figyelmeztetnek ezekre a kettősségekre. Mivel azonban az összetétellé válás nagyon produktív szóalkotási folyamat, a gép nem tartalmazhat minden adatot, ebből következően elengedhetetlen a szöveg emberi erővel történő ellenőrzése is.

¹ Készült az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 2004. június 15-i ülése számára. Vitaanyag lévén a dolgozat nem tartalmaz szövegekői szakirodalmi hivatkozásokat.

Az alábbiakban pontokba szedve összefoglaljuk azokat a javaslatokat, amelyek a helyesírási szabályzat majdani, következő kiadásába kiegészítésként esetleg bekerülhetnek.

1. Az elméleti háttér viszonylagos nehézsége miatt célszerű lenne a szabályzat elméleti bevezetőjét (95. pont) annyiban újragondolni, hogy az korreláljon a grammatikai szakirodalom újdonságaival. A Magyar grammatika például a következő táblázatot hozza az összetett szavakkal kapcsolatosan:²

	szerves összetételek	szervetlen összetételek
morfológiai típusú összetételek	szintaktikai típusú összetételek	
	alárendelők	mellérendelők
	a) alanyosak	
	b) tárgyasak	
	c) határozósak	
	d) jelzősek	
	e) jelentéssűrítők	

Minderre rá kell vetíteni az összetett szavak keletkezésének okait, amelyek a következők: az úgynevezett **jelentésváltozás**, a nyelvtani viszony **jelöletlenné válása** és a **hagyomány**.

Ezek között a legfontosabb szerepe a szemantikai tényezőnek van, hiszen többnyire a jelöletlenné válást is jelentésváltozás kíséri. A jelentésváltozások összetételek közé nemcsak a *gyors írás* (sebes írás) – *gyorsírás* (sztenográfia) típusú kettősségeket sorolhatjuk, hanem a nyilvánvalóan idetartozik a teljes szó-fajváltás (*földönfutó, munkanélküli, ennivaló* stb.) esete, a bővítménykeret megváltozása következtében létrejövő összetételek (*nagyon figyelemreméltó*), a fokozás indukálta összetételek (*legszívhezszólóbb*), valamint a két képző révén keletkező összetett szavak (*egymásmellettség, életbenmaradási* stb.)

Az egyik legnagyobb problémát a szemantikai vonatkozása miatt az **állandósult szókapcsolatok** jelentik. Ezek a szószerkezetek és az összetett szavak háttérterületéhez tartoznak, s helyes rögzítésük gyakran okoz gondot. Elsősorban a kéttagú, igei alapú állandósult szókapcsolatok problémásak. Ilyenkor a szerkezet egészére ugyanúgy érvényes a jelentésváltozás, mint az összetett szavakra, a helyesírás azonban ezt a jelentésváltozást többnyire nem veszi figyelembe, s nem jelöli egybeírással. Például a *kútba esik* határozós szintagma alkalmi szerkezetként konkrét jelentésű: *A vödör kútba esett, ki kellene onnan venni*. Állandósult szókapcsolatként azonban átvitt értelmű, azt jelenti, hogy megghiúsul: *Ez a terv kútba esett, újat fogunk kidolgozni*. Ennek oka valójában a szófajiségben keresendő,

² Arra most nem térünk ki, hogy a morfológiai típusú összetétel megnevezés nem tartható túlságosan szerencsésnek, hiszen vitatható, hogy a viszonyzó tartalmú összetételek kialakulása morfológiai folyamat lenne. Nyilvánvaló, hogy a terminus a morfémakapcsolat viszonyzó összetételben való részvételére utal s nem magára a keletkezési folyamatra. Hasonlóképpen megfontolandó a magyar nyelvnyelvtanokban már régóta szereplő szervetlen összetétel elnevezés is, hiszen ezek az összetett szavak keletkezésüket tekintve szemantikai vonatkozásban semmiképpen nem szervetlenek.

az összetett szavak között ugyanis feltűnően kevés az ige. Az igék az összetett szavak állományának egy-két ezrelékét alkotják, s ezek is inkább a mellérendelő összetételek közé tartoznak (*csúszik-mászik, dúl-fül*). Az igék és bővítményeik jellemzően csak akkor válhatnak összetett szóvá, ha jelentésük teljesen összeforr, együttesen lexikalizálódnak. Vagyis állandósulnak, s az ige bővítménye ilyenkor sokszor igekötőszerűvé vagy igekötővé válik. A gyakorlatban nem könnyű szétválasztani az állandósult kapcsolatokat az egybeírandó összetételektől. Egyrészt azért, mert a szerkezetek időben változhatnak, másrészt mert nincs éles határvonal a kétféle jelenség között. A *részt vesz* vagy a *szert tesz* igei alaptagú állandósult szókapcsolat tárgyi bővítményei például már erőteljesen igekötőszerű (igemódosító) tulajdonságokat mutatnak, ennek ellenére még külön kell írni őket.

A következő példákban az előtagok már teljes mértékben igekötőnek minősülnek, tehát azonos funkcióban több igéhez is járulhatnak, és hátravethetők:¹

<i>alulmarad, alulfinanszíroz, de: alul marad (lent marad)</i>	<i>odanéz, odavan (érte), de: oda van (nincs itt)</i>
<i>egybeolvad, egybevág</i>	<i>rajtakap, rajtaiüt, de: rajta ül</i>
<i>félbehagy, félbevág</i>	<i>szembekerül, szembejön</i>
<i>félreért, félreolvas</i>	<i>szertefoszlik, szerteszór</i>
<i>felülemelkedik, felülbírá, de: felül áll</i>	<i>továbbfejleszt, továbbáll, de: tovább marad, tovább tart</i>
<i>fenntart, fennmarad, de: fenn ül</i>	<i>tönkremegy, tönkretesz</i>
<i>hazamegy, hazabeszél</i>	<i>túlél, túljut</i>
<i>helyrejön, helyreállít</i>	<i>újjáépít, újjászületik</i>
<i>jóváír, jóvátesz</i>	<i>újrahasznosít, újrakezd, de: újra énekel (ismét énekel)</i>
<i>kettétör, kettéágazik</i>	<i>utánajár, utánacsinál, de: utána következik</i>
<i>kölcsönad, kölcsönkap</i>	<i>végbemegy, végbevisz</i>
<i>körbejár, körbeáll, de: körbe áll (belép a körbe)</i>	<i>végigmér, végigkerget (térben), de: végig kerget (időben)</i>
<i>közbeszól, közbeékelődik</i>	
<i>különír, különválaszt, de: külön él</i>	
<i>létrejön, létrehoz</i>	
<i>mellébeszél, mellétalál, de: mellé áll (térben)</i>	

A csekély számú igei alaptagú, alárendelő összetétel között a bővítmény meghatározott mondatszerkesztéskor elválik az igei alaptagtól: *nem hagy cserben, egyet kell értenem*. Ezek a bővítmények nem viselkednek igekötőszerűen, csak egyetlen igei alaptaggal alkotnak összetételt, így valójában ugyanolyan állandósult szókapcsolatok, mint a különírt *csődöt mond, dugába dől* stb. formák. Egybeírásuk tehát inkább hagyományosnak minősíthető.

¹ Az igekötővé válás további fontos feltétele a lativusi irány megléte nem jellemzi tökéletesen minden példánkat, tehát a példasorba feltüntetett adatok a helyesírás vonatkozásában szándékosan leegyszerűsített kritériumrendszert követnek.

Az igei alaptagú, alárendelő összetételek a következők:

<i>cserbenhagy</i>	<i>helybenhagy</i>	<i>kétségbeesik</i>	<i>rosszulesik</i>
<i>egyetért</i>	<i>helytáll</i>	<i>közzétesz</i>	<i>síkraszáll</i>
<i>együtműködik</i>	<i>jólesik</i>	<i>közread</i>	<i>szemrevételez</i>
<i>ellentmond</i>	<i>jóllakik</i>	<i>nagyothall</i>	<i>útbaigazít</i>
<i>előrejelez</i>	<i>jótáll</i>	<i>nyilvántart</i>	<i>véghezvisz</i>
<i>észrevesz</i>	<i>karbantart</i>	<i>rendreutasít</i>	<i>végrehajt</i>

Az igei alaptagú összetételek vonatkozásában is látható, hogy az egybe- és különírás értelemtükrözőtő szerepű. Például: *egyetértek veled*, de: *csak egyet értek a példák közül*. Az igei alaptagú állandósult szókapcsolatokat azonban többnyire külön kell írni, így az íráskép nem tükrözi a szókapcsolatok jelentésváltozását. Az igei alaptagú állandósult szókapcsolatokban a két tag jelentés-összeforrása nem egyenlő mértékű. Vannak közöttük olyanok, amelyekben a különírás ellenére megtörtént a lexikalizálódás, s vannak olyanok, amelyekben ez a folyamat még nem zárult le. Egyes állandósult szókapcsolatoknak van konkrét jelentésű használatuk is (*kézbe veszi a kalapácsot – kézbe veszi az ügyek intézését*), másoknak nincsen (*bosszút áll*). Vannak olyan bővítmények, amelyeket már nem használunk önállóan, csak az adott szerkezetben fordulnak elő (*dugába dől*).²

Az összetétellé válás kiemelendő szemantikai kritériuma mellett kisebb hatókörű, ám annál jobban felismerhető jelenség a jelöletlenség kérdése. Ez a jelenség kizárólag az alárendelő összetett szavaknak azokban a típusaiban fordul elő, amelyeket szó szerkezetként kötelező morfológiailag jelölni. Ilyen a tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős viszony.

A harmadik kritérium a hagyomány szerepe. Ebben az esetben a hagyományt a rendszerrel szemben működő, az értelemtükrözéssel szemben ható jelenségnek tekintjük. Vagyis ha két szó vagy szóalak egybeírását nem indokolja a nyelvtani rendszerszerűség, hagyományos helyesírású összetett szavakról beszélünk. A magyar helyesírásnak az egybeírás-különírás részfejezetét a nyelvtani értelemtükrözétesen túl éppen az teszi meglehetősen bonyolulttá, hogy a többi részfejezethez képest meglehetősen sok a hagyományos írásmódú szó, a kivétel, s ezek esetenként önálló, szabályba foglalható rendszert is alkothatnak. A legfőbb ilyen, hagyományon alapuló, rendszert alkotó kivétel a jelzős szerkezetek körében található. Az anyagnévi és a színnévi jelzős kapcsolatokban ugyanis a nyelvtani viszonyt a szókapcsolat felépítésétől függően kétféleképpen kell kezelni. Ugyanez érvényes a számnévi jelzős kapcsolatokra, ha a jelzett szó képzővel (-s, -i, -ú/-ű, -jú/-jű, -nyi) vagy a *-nként* raggal van ellátva. Ha mind a jelző, mind az alaptag egyszerű szó, összetételként kell kezelni, tehát egybeírást alkalmazunk. Ha azonban akár a jelző, akár az alaptag önmagában is összetétel, akkor szó szerkezetként külön kell írni őket. Tehát a *selyeming* egybeírandó, hiszen a két tag – a *selyem* és az *ing* – egyszerű szó. A *nyersselyem ing* vagy a *selyem hálóköntös* viszont különírandó, mert a *nyers-*

² Az igei alaptagú állandósult szókapcsolatok listázásától ebben a dolgozatban eltekintünk. Az összefoglaló táblázatukat lásd Laczkó–Mártonfi: 2004.

selyem és a *hálóköntös* összetett szó. Ugyanígy a *sötétkék* egybeírást kíván, a *sötét rózsaszín* vagy a *narancssárgás piros* ellenben különírást. Ugyanez az oka az *öt-éves* szerkezet egybeírásának, illetőleg a *huszonöt éves* vagy az *öt hónapos* szókapcsolat különírásának. Bár nem szigorú szabály, pusztán tendencia, de nagyobbrészt ez érvényesül a folyamatos melléknévi igenévi jelzős szerkezetek helyesírásában is akkor, ha a jelző állandóságot fejez ki: *ugrósánc*, de: *siugró sánc*; *szerkesztőbizottság*, de: *lapszerkesztő bizottság*; *szélezőfűrész*, de: *szélező körfűrész*; *szállítóhajó*, de: *szállító űrhajó*. Ez a szabály természetesen nem alkalmazható akkor, ha a folyamatos melléknévi igenévi előtag főnevesült: *labdarúgó-bajnokság*. Az *-ó/-ő* képzős melléknevek írásában legtöbbször az okoz gondot, hogy az ilyen típusú szókapcsolatokban a fenti, eleve kivételesnek tekinthető szabály alól is vannak kivételek: *forgószínpad*, *javítóműhely*, *bevásárlóközpont*, *vendéglátóipar*. Mindez azt jelenti tehát, hogy ez a fajta szabályozás előállít a rendszerjellegnek megfelelő (vö. *huszonöt éves*, *hat hónapos*, *ugrósánc* stb.), illetőleg azzal szembenálló alakokat (vö. *ötéves*, *siugró sánc* – az *ötéves* ugyanis úgynevezett függőszós szerkezet, a *siugró sánc* esetében pedig nyilvánvaló a szemantikai változás). Ha az alapvető rendszerjelleg nem tükröző kivételek szabályba foglalhatók, tehát önálló rendszert alkotnak, akkor ez az írásgyakorlat szempontjából nem jelent különösebb problémát, hiszen megtanulhatók.

Meglehetősen sok hagyományos írásmódú alak található az alanyos alárendelések között, ezek azonban nem alkotnak önálló rendszert, vagyis külön-külön kell megtanulni őket. Az alanyos alárendelések alaptagja jellemzően igei igenév. Hagyományosan egybeírt szerkezetek a *napsütötte*, *hólepte*, *vízmosta*, ezzel szemben különírjuk például azt, hogy *árvíz mosta*, *traktor szántotta*. Az egybeírás ilyenkor nem a jelentésváltozás, hanem a kialakult írásgyakorlat indokolja. Ugyanígy hagyományos az igei alaptagú állandósult szókapcsolatok *-ás/-és* főnévképzős alakjának gyakori egybeírása. Ha nem történik jelentésváltozás, akkor csak a kialakult szokás alapján írjuk egybe ezeket az alakokat, hiszen egyetlen képző hozzáadása a szerkezethez nem okoz összetétellé válást: *bérbeadás*, *harcbavetés*, *nyakoncsípés*, *tettenérés*, *vízbefulladás*.

A hagyományon alapuló egybe- és különírás főként az alárendelő szerkezetekre jellemző. A legtöbb esetben annak ellenére kell tehát ezeket a szerkezetet egybeírni, hogy nincsen jelentésváltozás. A *fogaskerék* (minőségjelzős viszony) vagy a *tojásfehérje* (birtokos jelzős viszony) ugyanazt jelenti, mint a különírt változat, a kialakult szokáshoz alkalmazkodva mégis összetett szóként kell kezelni őket. Akad példa arra is, hogy különírást alkalmazunk a jelentésváltozás, tehát az indokolt egybeírás helyett: *kis testvér* (fiatal testvér), *fekete doboz* (repülőgépe). A különírásnak feltehetően az az oka, hogy az adott szerkezet kodifikálásakor valószínűleg még nem következett be a jelentésmódosulás.

A fenti elméleti alapvetés természetesen kissé leegyszerűsített. Összefoglalását azért tartottuk fontosnak, hogy a 95. szabályzati pont esetleges módosításához adalékkul szolgáljon. Kiegészítésként alpontok felvételét lehetne javasolni, s ezek az alpontok egyrészt az összetett szavak nyelvtani viszonyait, másrészt az összetétellé válás nyelvi okait, valamint a legfontosabb problémákat tárgyalnák. Mindezek jelenleg is szerepelnek a szabályzatban, részletesebbé tételükre azért

lenne szükség, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a használók kevésbé tudják értelmezni.

2. A 96–103. szabálypontokkal kapcsolatosan (a mellérendelő összetételek), úgy vélem, különösebb változtatásra nincsen szükség. Annyit lehetne végiggondolni, hogy a szóismétlések mellé fel kellene venni a címbe a töismétlés terminust is: szó- és töismétlések, ugyanis ezek nem hangsúlyozódnak kellőképpen, így a gyakorlatban nagy a bizonytalanság. A szóismétlésekkel kapcsolatosan egy megjegyzést lehet tenni. Az ismétléses összetételek egy része nyitott szerkezetű. A fokozó jelentéstöbbletet hordozó összetételek tagjai nemcsak kétszer, hanem többször is megismételhetők. Ilyenkor minden tag közé kötőjelet kell tenni: *csupa-csupa-csupa* (ragyogás); *nagyon-nagyon-nagyon* (szeretem). Talán állást lehetne foglalni az efféle szerkezetek írásmódjáról is. A töismétléses alakok között pedig úgy tűnik, két kivételes írásmódú van, a *körkörös* és a *túlontúl*.

A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek, valamint ikerszók fejezetcímet ki lehetne egészíteni a valódi mellérendelő összetételek terminussal, hiszen így azt a látszatot kelti a szabályzat, mintha a szóismétlés nem lenne mellérendelő összetétel. Az ikerszók közé pedig esetleg fel lehetne venni háromtagú szerkezeteket is, például: *ukkmukkfukk*. Nem túl nagy horderejű probléma, de az ikerszók között előfordulhat a következő: amennyiben egy kétféleképpen toldalékolható ikerszónak (pl. *icipicit*, de: *icike-picike*) két egymással ellentétes írásmódot követelő toldaléka van egyszerre – az egyik (pl. képző) mindkét tag végén, a másik (pl. rag) csak az utótagén – a kötőjeles írásmódot lehetne javasolni: *icike-picikét*.

3. Az alárendelő összetett szavak helyesírási problémáit a nyelvtani viszonyok megszokott sorrendje szerint tárgyaljuk. Ez nem jelenti azt, hogy a szabályzati csoportosításon változtatni kellene, azon viszont el lehetne gondolkodni, hogy határozottabban elkülönüljenek az alanyos, a minőségjelzős és mennyiségjelzős, valamint a tárgyias, határozós és birtokos jelzős összetételek.

Az alanyos alárendelő összetett szavak esetében megállapíthatjuk, hogy zömmel igei igenévi utótaggal rendelkeznek, s többnyire a hagyomány hozza őket létre, tehát a lexikalizálódott alakokat a kialakult írásszokás szerint kell egybeírni (l. fenn is). Érdemes megnézni ezt a hagyomány alakította listát, valamint összevetni a jelentésváltozásos összetételekkel.

Igei igenévi alaptagú összetételek:

<i>alkalomadtán</i>	<i>eszemadta</i>	<i>madárlátta</i>	<i>porlepte</i>
<i>anyaszülte</i>	<i>fékomadta</i>	<i>magyarlakta</i>	<i>postafordultával</i>
<i>ármányadta</i>	<i>hajnalhasadta</i>	<i>mennydörgősadta</i>	<i>ragyaverte</i>
<i>aszályverte</i>	<i>hajóvonta</i>	<i>mohlepte</i>	<i>rozsdayette</i>
<i>átokverte</i>	<i>hóborította</i>	<i>molyette</i>	<i>rozsdamarta</i>
<i>botcsinálta</i>	<i>hófedte ~ hófödte</i>	<i>molyrágta</i>	<i>szélfújta</i>
<i>dércsípte</i>	<i>holdtölte</i>	<i>napfelkelte</i>	<i>széljárta</i>
<i>dérlepte</i>	<i>hólepte</i>	<i>naplemente</i>	<i>szúrágta</i>
<i>ebadta</i>	<i>istenadta</i>	<i>napnyugta</i>	<i>véráztatta</i>
<i>ebugatta</i>	<i>istenáldotta</i>	<i>napsütötte</i>	<i>viharverte</i>

<i>égedta (világon)</i>	<i>istenverte</i>	<i>napszállta</i>	<i>vízmosta</i>
<i>egérrágtá</i>	<i>könnyáztatta</i>	<i>napszitta</i>	
<i>emberlakta</i>	<i>lapzárta</i>	<i>önalkotta</i>	
<i>esőverte</i>	<i>lelkemadta</i>	<i>ördögadta</i>	

Egyéb utótagok:

<i>agyafürt</i>	<i>eszeveszett</i>	<i>lélekszakadva</i>	<i>szívszakadva</i>
<i>agyalágyult</i>	<i>fékeveszett</i>	<i>nyakatekert</i>	<i>szívszorongva</i>
<i>divatjamúlt</i>	<i>felemás</i>	<i>szívrepesve</i>	<i>ügyefogyott</i>

Erre az arányra esetleg a szabályzatban is fel lehetne hívni a figyelmet.

A tárgyias összetételek vonatkozásában jellegzetes, hogy a jelölt tárgyias összetétel meglehetősen ritka. Ezek mind jelentésváltozásos összetett szavak (pl. *semmittevő* = lusta, dologtalan), s a tárgy gyakorta csak formailag tekinthető annak a rag miatt (*jótáll*). Ide tartozik a néhány igei alaptagú összetétel, amelyben a tárgyias viszony meglehetősen elhomályosult: *egyetért*, *ellentmond*, *helytáll*, *jótáll*, *nagyot-hall*. Egyéb szófajú utótaggal: *idejétmúlt*, *számottevő*, *semmittevő*. Ugyancsak fel lehetne hívni a figyelmet, hiszen praktikus információ, erre a mennyiségi jellemzőre. Úgy tűnik, az egyetlen hagyományos jelölt tárgyias összetétel a *nagyotmondás*.

A határozós összetételek között a hagyományos írásmódúak okoznak nagy gondot. A hagyomány alapján egybeírt határozós összetételek túlnyomó többsége az igei alaptagú, értelemszerűen különírt állandósult szókapcsolatok *-ás/-és*, *-tal/-tel*, ritkábban *-ó/-ő* képzős alakja. Ezek az alakulatok hagyományos írásmódúak abból a szempontból is, hogy egyetlen képző hatására válnak összetett szóvá, jóllehet egyetlen képzőnek nincsen összetétel-teremtő ereje. Példák az állandósult szókapcsolatokból képzett hagyományos összetételekre:

<i>arculcsapás</i>	<i>fejbentartás</i>	<i>nagyratartás</i>	<i>szembenállás</i>
<i>arculütés</i>	<i>fejenállás</i>	<i>nyakoncsapás</i>	<i>színrelépés</i>
<i>bérbeadás</i>	<i>férjhezmenetel</i>	<i>nyakoncsípés</i>	<i>színrevitel</i>
<i>bérbevétel</i>	<i>figyelembevétel</i>	<i>nyakonvágás</i>	<i>távolmaradás</i>
<i>bűnbeesés</i>	<i>főbelövés</i>	<i>örökbefogadás</i>	<i>tekintetbevétel</i>
<i>célbavétel</i>	<i>harcbavetés</i>	<i>partraszállás</i>	<i>tervbevétel</i>
<i>célratörés</i>	<i>hatálybalépés</i>	<i>pofoncsapás</i>	<i>tisztánlátás</i>
<i>célravezető</i>	<i>helyretétel</i>	<i>pofonütés</i>	<i>tollbamondás</i>
<i>ébredés</i>	<i>igénybevétel</i>	<i>pofonverés</i>	<i>továbbképzés</i>
<i>ébredés</i>	<i>keréketörés</i>	<i>rendbehozatal</i>	<i>továbbtanulás</i>
<i>együttélés</i>	<i>kétségbeejtő</i>	<i>rendbejövétel</i>	<i>véghezvitel</i>
<i>együttérzés</i>	<i>kétségbeesés</i>	<i>rendbetétel</i>	<i>világrahozatal</i>
<i>éhenhalás</i>	<i>kézbevétel</i>	<i>rosszullét</i>	<i>világrajövetel</i>
<i>életbelépés</i>	<i>kézhezvétel</i>	<i>sorbaállás</i>	<i>vízbefúlás</i>
<i>érvénybelépés</i>	<i>különélés</i>	<i>szájbarágás</i>	
<i>észbekapás</i>	<i>lényegbevágó</i>	<i>számbavétel</i>	
<i>fejbelövés</i>	<i>nagyrabecsülés</i>	<i>számonkérés</i>	

Ha egy igei alaptagú határozós szó szerkezetéhez – akár alkalmi, akár állandósult szókapcsolatról van szó – képző járul, a különírást meg kell tartani, hiszen egyetlen képzőnek nincsen összetétel-teremtő ereje (a fenti hagyományos írásmódú képzett alakok tehát kivételt képeznek): *hosszan tartó, gyorsan ölő, könnybe lábadt, papírba csomagolás, pellengérré állítás, próbára tevés, háttérben mozgó, előtérbe kerülő, középpontba állítás, közhírré tétel, külföldre utaztakor*. Mindezek alapján megfontolandó, hogy a fenti, jelenleg hagyományos írásmódú alakok rögzítését nem kellene-e a bizottságnak áttekintenie, és esetlegesen felülbírálnia, ahol lehetséges, hiszen az efféle esetek nagy száma nagyon nehezíti a helyesírást a gyakorlatban. (Nyilvánvaló, hogy a jelentésváltozások esetében az egybeírást meg kell tartani, a hagyományos írásmódú alakoknál azonban ez már elgondolkodtató.)

Fel lehetne hívni a figyelmet a következő jelenségre is: Az igenévi bővítményű határozós összetételek között jellegzetesek a főnévi igenévi előtagú és *való* utótagú szerkezetek: *ennivaló, innivaló, csapnivaló, tudnivaló, keresnivaló, égetnivaló, vesztenivaló, főznivaló, kifogásolnivaló, imádnivaló, mondanivaló*. A főnévi igenévi előtaggal és a *való* folyamatos melléknévi igenévi utótaggal szerkesztett szókapcsolatok helyesírását a szófaji érték határozza meg alapvetően. Ebben az összetételi formában gyakori a szófajváltás, jellegzetes a főnevesülés. Ha a szerkezet egésze főnévi értékben szerepel, összetételként egybe kell írni, például: *enni-való, innivaló, elintéznivaló, tudnivaló, olvasnivaló, keresnivaló, vesztenivaló, mondanivaló* stb. Nem főnévi értékben azonban külön kell írni ezeket a szerkezeteket: *sütni való hús, szégyellni való eset, olvasni való könyv, elvégezni való feladat* stb. A főnevesülés következtében ez az összetételi forma produktív. Ugyancsak egybeírandók a melléknevesült jelentésváltozások formái: *csapnivaló* (teljesítmény), *égetnivaló* (kölyök), *csodálnivaló* (akaraterő), *kötőznivaló* (bolond), *imádnivaló* (kisgyerek) stb. A határozói igenévi bővítményt tartalmazó összetett szavak ritkábbak: *tudvalevő, mondvacsinált* stb.

A minőségjelzős összetett szavak esetében az alapvető problémát az okozza, hogy itt érvényes leginkább az a megállapítás, hogy a szó szerkezetek és összetételek között nem húzható éles határ. Ennek pedig az az oka, hogy jó néhány hagyományos írásmódú minőségjelzős összetett szó is létezik. Ezekben nincsen jelentésváltozás az alkotótagok egészét tekintve, mégis egybe kell őket írni: *nagyfokú, fiatalokorú, haditerv, útitárs, vízínövény, jótett*. Ugyancsak hagyományos írásmódúnak minősül a *borospohár* vagy a *söröspohár* minőségjelzős kapcsolat is, ugyanis ha az *-s* képzős bővítményű szerkezet jelentése 'vmi tartására, tárolására szolgáló edényféle', és sem a jelző, sem a jelzett szó nem összetétel, az alakulatot egybeírjuk (de vö. *vörösboros pohár, szerszámos láda, ékszeres doboz*). Ugyanakkor léteznek minőségjelzős állandósult szókapcsolatok is. Ezekben végbemegy a jelentésváltozás – tehát a szerkezet sajátos jelentéstöbbletet hordoz –, hagyományosan mégis külön kell írni őket: *kis testvér* (fiatalabb testvér), *fekete doboz* (repülőgép), *zöld alma* (almafajta). Különösen sok gondot okoznak a színnevekkel alkotott jelzős kapcsolatok. Hasonlóképpen problematikus a *kis* és a *nagy* melléknévből keletkező állandósult szókapcsolatok és összetett szavak közötti határ meghúzása. Erre nézzünk egyetlen szótári példát:

Kis

Összetételek: *kiságy, kisajak, kisalakú, kisalkalmazás, kisállam, kisantant, kisáruház, kisárutermelés, kisárutermelő, kisbaba, kisbefektető, kisbérlő, kisbíró, kisbojtár, kisbolygó, kisbolygóövezet, kisbőgő, kisbusz, kisbútor, kiscica, kiscsibe, kisedd, kisdob, kisdobos, kisdoktori, kisdöntő, kiségyház, kiségyüttes, kiselőadás, kisemlős, kisenciklopédia, kisepika, kiserdő, kísértekezés, kisestélyi, kiseszű, kisevő, kisfilm, kislefogyasztó, kislefokú, kisforma, kisleföldalatti, kislefrekvencia, kislefröccs, kislegazdaság, kisle gép, kislegyűlés, kislehaszonbérlet, kislehatárforgalom, kislehirdetés, kislehitű, kislehitűsködik, kislehivatalnok, kislehűg, kisleinas, kisleipar, kisleiskolás, kisleiskoláskor, kisleisten, kislejátékfilm, kislekacsa, kislekakas, kislekamasz, kislekapitalista, kislekarácsony, kislekáté, kislekatekizmus, kislekatona, kislekedd, kislekereskedelem, kislekereskedés, kislekereskedő, kislekert, kislekerttulajdonos, kislekirály, kislekomám, kislekorában, kislekosztüm, kislekölyök, kislekörút, kisleközösség, kislekun, kislelabda, kislelabdahajítás, kislelátószög, kislelelkű, kislelelkűség, kislelemez, kislelexikon, kislelevelű (hárs), kisleliba, kislemacska, kislemadár, kislemalac, kislemedence, kislemegszakító, kislemeister, kislemillió, kislemise, kislemiska, kislemonográfia, kislemosás, kislemutató, kisleműfaj, kislenemes, kisle novella, kisle nyomású, kisle nyúl, kislekörös, kisleorosz, kisleöcs, kisleördög, kisleöreg, kisleörklő, kislepad, kislepap, kislepapa, kisleparaszt, kisleparasztság, kislepárna, kislepénzű, kisleplasztika, kislepörkölt, kislepróza, kislepuska, kisleregény, kisle részvényes, kislestílu, kisle számítógép, kisle számú, kissezék, kissezerű, kissezótár, kissezövetkezet, kislestányér, kislesteherautó, kislestelepülés, kislesterem, kisletermelő, kisleterpesz, kislestestű, kislestisztviselő, kislestőkés, kislesturbina, kisle vad, kisle vállalat, kisle vállalkozás, kisle vállalkozó, kisle váltósúly, kisle város, kisle vártatva, kisle vasút, kisle vendéglő, kislevilágbajnok, kisle víz.*

Állandósult, illetőleg tipikus szókapcsolatok: *kis ablak, kis aktivitás, kis alfa, kis angyal, kis békászósas, kis cipő, kis csibor, kis értékű, kis étkű, kis étvágyú, kis fejű, kis fizetésű, kis flamingó, kis fogyasztású, kis formátumú, kis haszon, kis ház, kis hía, kis híján, kis horderejű, kis ideig, kis intenzitású, kis ívű, kis jelentőségű, kis jövedelmű, kis képernyős, kis kezdőbetű, kis kezű, kis kiterjedésű, kis lábujj, kis lángon, kis létszámú, kis lyuk, kis nemzet, kis növésű, kis őrgébics, kis összegű, kis pajtás, kis repülőmókus, kis rész, kis részben, kis sugarú, kis sűrűségű, kis számban, kis szekund, kis szemű, kis szeptim, kis szext, kis teherbírású, kis teljesítményű, kis terc, kis terjedelmű, kis termelékenységű, kis termet, kis termetű, kis testvér, kis tömegű, kis túlzás, kis udvar, kis unoka, kis vérkör, kis volumenű.*

További hasonló kettősségek találhatóak például a légi melléknév szótári bokrában: *légi csata, légi felvétel, légi folyosó, légi forgalom, légi főlény, légi út; de: légibomba, légierő, légiforgalmi (társaság), légiflotta, légihíd, légiposta, légitér, légitámadás stb.* Ugyanígy a szabad melléknév bokrában: *szabad ár, szabad atom, szabad akarat, szabad demokrata, szabad mozgás, szabad pálya, szabad strand, szabad szombat, szabad vers, szabad szombat, szabad verseny; de: szabadesés, szabadgyakorlat, szabadrúgás, szabadcsapat, szabadelvű, szabadfogású, szabadidő, szabadgondolkodó, szabadkézi (rajz), szabadkereskedelmi (övezet), szabadnap, szabadtéri (színpad) stb.* A házi melléknév esetében: *házi dolgozat, házi egér, házi feladat, házi olvasmány, házi tücsök (de vö. sivatagi házitücsök), házi macska, házi veréb; de: házibajnokság, házibuli, házikenyer (kenyérfajta),*

házikolbász (kolbászfajta), *házi orvos*, *házilégy* stb. (Mindezek írásképének rendezése az általános helyesírási szótárak és az egyes szaknyelvi szótárak – például növénynevek, állatnevek – egységbe hozását is jelentené.)

Ezek a felsorolt problémák azonban elsősorban a szótárkészítés problémakörét érintik, s nem befolyásolják alapvetően a rendszerjelletet.

A 111. szabálypontot mindenképpen bővebb példaanyaggal látnám el, ugyanis a csak összetételi előtagként használt jelzők száma meglehetősen nagy. Az olyan összetételekről van szó, amelyekben a főnév minőségjelzője az összetett szóban levő alakjában vagy jelentésében önálló szóként nem használatos (pl. *al-*, *bel-*, *él-*, *gyógy-*, *köz-*, *kultúr-*, *pót-*).

A folyamatos melléknévi igenévi jelzőt tartalmazó összetételek között tendenciózusan a szerkezet felépítését kell az írásmódnak követnie (l. fenn), tehát: *védőszer*, de: *növényvédő szer*. Ez alól a szabályszerűség alól úgy tűnik, akkor teszünk kivételt, ha olyan az összetett alaptagot tartalmazó szerkezetekről van szó, amelyekben az alaptagnak mind az előtagja, mind az utótagja egy szótagos szó, s összetétel voltuk a mai nyelvi tudás számára részben elhomályosult: *javitóműhely*, *forgószínpad*, *mozgókórház*, *mérőműszer*, *jelzőműszer*. (Persze ettől független az egybeírás a *vendéglátóipar* és az *előhívótank* esetében, és ilyen vonatkozásban kivételnek számít a *mutató névmás* terminus.) Feltétlenül említést érdemel, hogy a folyamatos melléknévi igenévi előtagú szerkezetek formai megítélésekor a két vagy több szótagú igekötők nem számítanak összetételi tagoknak: *előadóművész*, *előhívótank*, jóllehet ez alól is van kivétel: *ellenálló képesség*. Az *-ó/-ő* képzős melléknévi igenévi előtaggal rendelkező szerkezetek helyesírási szabályainak megfogalmazása feltétlenül átgondolást igényel a bizottság részéről, s ennek alapján a szótári rész egyes példáinak rögzítését is újra kellene gondolni.

A főnévi jelzős szerkezetek közé fel lehetne venni a kivételes írásmódú alakokat is, például: *férfi egyes* (mérkőzés), *férfi nemi hormon*, *férfi nemi szerv*, *férfi páros*, *férfi mellűzés*. Ugyancsak fel lehetne hívni a figyelmet arra, hogy a főnévi jelzős szerkezetek közé tartoznak a szakpárok kifejező szókapcsolatok: *matematika szak*, *történelem szak*, ahogy a tanszékek, intézetek az efféle kifejezésekben: *matematika tanszék*, *germanisztika tanszék*.

Nagyon sok problémát szokott okozni például az *ajándék* előtagú szerkezetek helyes rögzítése is. Az alábbi egybe- és különírt formák a szótárból valók:

Ajándék

Összetételek: *ajándékbolt*, *ajándékcsomag*, *ajándékkosár*, *ajándékműsor*, *ajándékosztás*, *ajándéktárgy*, *ajándékutalvány*

Szókapcsolatok: *ajándék autó*, *ajándék bor*, *ajándék kard*, *ajándék kendő*, *ajándék kézimunka*, *ajándék könyv*

Ez a kérdéskör megint csak a szótáralkotás problémáját érinti.

Nem foglalkozik a szabályzat a következő problémákkal. Főnévi minőségjelzős szerkezet alaptagjai lehetnek a következő *-ú/-ű*, *-jú/-jű* képzős melléknévek: *alakú*, *formájú*, *értékű*, *jellegű*, *nagyságú*, ha megnevező értékűek (pl. *négyzet alakú* = az alakja négyzet). Ilyenkor a főnevet különírjuk az alaptagtól. Egybeírást alkal-

mazunk azonban akkor, ha a főnévi előtag birtokos jelzős vagy jelentéssűrítő viszonyt alkot az utótaggal. Példák: *csillag formájú, cső formájú, ék formájú, kereszt formájú, rúd formájú, sarló formájú, téglá formájú; negyedhang értékű, tíz euró értékű, tízezer forint értékű; anyag jellegű, bér jellegű, manufaktúra jellegű, műemlék jellegű, tanulmány jellegű; babszem nagyságú, bagoly nagyságú, bálna nagyságú, borsó nagyságú, borsószem nagyságú, dió nagyságú, ember nagyságú, galambtojás nagyságú, garas nagyságú, malomkerék nagyságú, mogyoró nagyságú, ököl nagyságú; stb.* Az értékű melléknév elsősorban a pénzbeli értékek megnevezésekor alkot szószerkezetet a főnévi jelzővel: *(tízezer) forint értékű*. Kivételes ebből a szempontból a *negyedhang értékű* szókapcsolat. Más példák azonban azt mutatják, hogy a főnévi előtaggal jelentéssűrítő összetételt hoz létre: *gesztusértékű, dokumentumértékű, forrásértékű, jelzésértékű, lexémaértékű, modellértékű, mondatértékű, morfémaértékű, példaértékű, példázatértékű, precedensértékű, reformértékű* stb. Az *alapú* melléknévvel alkotott szerkezeteket a következőképpen kell írni. Ha a melléknév valaminek a formájára utal, különírjuk a főnévi jelzőtől: *négyzet alapú, képi séma alapú*. Ha azonban fő összetevőt jelöl, vagy átvitt értelmű, az egybeírás a megfelelő megoldás: *devizaalapú, forintalapú, hangalapú, hardveralapú, internetalapú, kiszolgálóalapú, korpuszalapú, költségalapú, moraalapú, papíralapú, protokollalapú, szilíciumalapú, szoftveralapú, tehéntejalapú, Windows-alapú* stb. Az *értelmű/értelemben* és a *jelentésű/jelentésben* alakok előtt a főnévi jelzőt mindig különírjuk akkor, ha metanyelvi értékű, azaz a jelentést adja meg: *ez a latin szó a magyarban fakorsó jelentésű; ez a kifejezés kötekedő értelemben szerepel a szövegben*. Nyelvészeti szakmunkákban ilyenkor jelentésjelet szokás használni: *ez a latin szó a magyarban 'fakorsó' jelentésben szerepel*.

Ha a jelzői pozícióba teljes mondat kerül, a legszerencsésebb az idézőjeles megoldás: *„bocsánat, hogy élek” típusú ember; ez egy „hú de nagyon okos vagyok” jellegű megnyilatkozás; ennek a mondatnak olyan „elismerem, hogy igazad van” értéke volt; stb.*

A főnévi jelzős szerkezetek közé sorolandók az anyagnévi jelzős szerkezetek. Helyesírásukat formai alapon szabályozta a bizottság az 1 + 1, 1 + 2, illetőleg 2 + 1 felépítésnek megfelelően: *selyemköntös, bőröv, de: nyersselyem köntös, bőr pénztárca*. Arról azonban nem esik szó a szabályzatban, hogy mi a teendő akkor, ha az anyagnévi jelző szószerkezet, illetőleg ha egy egyszerű anyagnévi jelző szószerkezethez járul, tehát: *valódi bőr + kabát, tiszta selyem + ruha, csiszolt kő + balta, carrarai márvány + szobor, tömör arany + gyűrű* stb. Vagy: *arany + koronázási ékszer, bronz + fogadalmi ajándék, selyem + estélyi ruha, bőr + átmeneti kabát* stb. Egyfajta, az anyagnevekre vonatkozó mozgószabályos megoldásként ezekben az esetekben a három szóba írást kellene támogatni mint egyszerűbb írásformát: *valódi bőr kabát, arany koronázási ékszer, selyem estélyi ruha* stb.

A mennyiségjelzős összetételekkel kapcsolatosan csak egyetlen apró megjegyzést tennék: Nem írjuk egybe az órát jelölő kapcsolatokat, ha az -s képzős egytagú számjegyhez a *fél* vagy *negyed* előtag kapcsolódik, mert ezek valójában nem mennyiségjelzős szerkezetek: *fél kilences vonat, negyed tízes hírek, fél hármas indulás, negyed egyes előrejelzés*. Erre valamilyen módon ki lehetne térni egy rövid megjegyzés erejéig.

4. Megfontolandó, hogy az egyéb típusú szókapcsolatokról és összetételekről szóló részt nem kellene-e inkább a következőképpen tagolni: a morfológiai típusú összetételek, s ide tartoznának a névutós és névutó-mellékneves szerkezetek helyesírási szabályai, valamint az igekötők, továbbá a képző- és ragszerű utótagok írásmódja. A másik nagy fejezet a szervetlen összetételekkel foglalkozó rész lenne.

A képző- és ragszerű utótagok vonatkozásában a következő kiegészítést lehetne megfontolni. A legnagyobb gondot az okozza, ha az efféle utótagok olyan több szóból álló szerkezethez kapcsolódnak, amelynek nem minden tagja kezdődik nagybetűvel. Minthogy a szóban forgó utótagok természetüknél fogva elvileg nem írhatók külön, a kötőjelezés viszont zavaró írásképhez vezet, az javasolható, hogy a szerkezeteket tegyük idézőjelbe, így őrizve meg az írásképből az összetartozásukat: „*Péter bácsi*”-féle, „*Váci utca*”-fajta, „*Nagy indiánkönyv*”-forma, „*alany-állítmányi viszony*”-szerű, „*angol–magyar szótár*”-szerű. Természetesen ez a javaslat merőben szokatlan az eddigi szabályozásban, és első pillantásra furcsának tűnhet, ám az írásjel nélküli formák egyike sem biztosítja a megfelelő tagolódást: *Péter bácsiféle*, *Péter bácsi-féle*, **Péter bácsi féle* – hogy az összes lehetséges esetet felsoroljuk.

A szervetlen összetételek között talán a legnagyobb bizonytalanság a *nemcsak* – *nem csak* használatában tapasztalható. Talán kimondható, hogy amennyiben a teljes kötőszói formát használjuk, a *hanem* mindig egybeírandó: *nemcsak Géza, hanem Gizi is*. Ha azonban önmagában áll, annak ellenére, hogy kiegészíthető a teljes kötőszói formával, a különírás a szabályos: *nem csak haladóknak* (ti. *hanem kezdőknek is*).

5. Mindenképpen meg kellene találni az *A-vitamin*, valamint a *szén-monoxid* típusú összetételek helyét a rendszerben, továbbá szólni a helyesírási vonatkozásokról.

6. A szótagszámlálási szabállyal kapcsolatban esetleg érdemes lenne megjegyezni, hogy ez az alárendelő összetételeket érinti, a szabályzatban ugyanis az egyéb kategóriában szerepel. A szabálypontnak továbbá az a kitétele, hogy az idegen szavaknak csak a magyarban is önállóan használatos elemeit tekintjük külön összetételi tagnak, nem könnyen értelmezhető, hiszen melyek ezek az elemek? Itt feltétlenül bővebb példaanyag kellene. Valamint nem kerülhető meg az a kérdés, hogy a képző- és ragszerű utótagok esetében alkalmazni kell-e a szótagszámlálási szabályt. Egy lehetséges megoldás: A képző- és ragszerű utótagokra is érvényes a szótagszámlálási szabály, azaz összetételi utótagként kezeljük őket ebben a vonatkozásban. Elsősorban a *-szerű* és a *-féle*, valamint a *-ság/-ság* képzővel továbbképzett alakokban realizálható: *programjavaslat-szerűség*, *nyereményjáték-féleség*, *kutyamenhely-szerűség*, *macskakarmolás-szerű*, *teljesítménytúra-szerű*, *tanszékvezető-féle* stb.

Ugyancsak ki lehetne mondani a következőket is: A tulajdonnevekben – elsősorban az intézménynevekben – általában nem érvényesül a szótagszámlálási szabály: *Belügyminisztérium*, *Külügyminisztérium*, *Pénzügyminisztérium*, *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem*, *Szent István Egyetem Állatorvostudományi Kara*. Előfordul olyan képzett földrajzi név is, amelyikben a hét szótag ellenére nincs kötőjel: *fehéroroszországi*. Egyéb közszoói kivételek: *akasztófáravaló*, *belügyminisztérium*, *hadügyminisztérium*, *külügyminisztérium*,

pénzügyminisztérium (a minisztériumok elnevezései az intézménynevek hatására váltak kivételes írásmódúvá).

7. A három mozgószabállyal kapcsolatban is felmerülnek problémák.

Az első mozgószabály kiegészíthető azzal, hogy érvényes a képzőszerű utótagok kapcsolódásakor is, például: *anyagcsere-vizsgálat*, de: *anyagcserevizsgálat-féleség*. Meg kellene azokat az eseteket is említeni, amikor nem hajtható végre az első mozgószabály. Ez akkor fordul elő, ha egy olyan kötőjeles írásmódú összetett szóhoz járul újabb előtag, amelyikben a kötőjelet nem a szótagszámlálási vagy egyéb mozgószabály írja elő: *A-vitamin*, *X-kromoszóma*, *spicc-cipő*, *szén-monoxid*. Ilyenkor ugyanis nem írható egybe az első két tag, s ha az utótagot közvetlenül a másodikhoz kapcsolnánk, tagolási probléma állna elő. Ezért az tűnik a legjobb megoldásnak, ha az újabb összetételi utótag is kötőjellel kapcsolódik: *A-vitamin-hiány*, *X-kromoszóma-rendellenesség*, *spicc-cipő-szaküzlet*, *szén-monoxid-mérgezés*. Ha további utótag járul az összetételhez, az újabb kötőjellel kapcsolódik: *A-vitamin-hiány-megelőzés*. Az efféle szerkezetek azonban nagyon nehézkesek, ezért célszerű feloldani őket: *az A-vitamin-hiány megelőzése*.

A második mozgószabály esetében megállapítható, hogy léteznek olyan különírt szerkezetek is, amelyek, ha egy összetételi utótag járul hozzájuk, a mozgószabály végrehajtása nélkül is majdnem ugyanazt az értelmes szerkezetet eredményezik, a két forma között a jelentéskülönbség alig érzékelhető. Ilyenkor talán megengedhető, ahogy szótári példa is van rá, hogy mindkét leírási módot megfelelőnek tekintsük. Például: *kockázatitőke-társaság – kockázati tőketársaság; köztársaságielnök-választás – köztársasági elnökválasztás; önkormányzatiképviselő-testület – önkormányzati képviselőtestület*.

Kivételes írásmódúnak számítanak a mozgószabály szempontjából az alábbi szavak, ugyanis a kötőjeles írásmód helyett egybeírást alkalmazunk bennük: *egyistenhit*, *egyistenhívő*, *egypárevezős*, *kétpárevezős*, *négyszínnyomás*, *sokistenhit*, *sokistenhívő*, *többistenhit*, *többistenhívő*, *egypártrendszer*, *többpártrendszer*.

Ahogy az első mozgószabály esetében megállapítható, úgy a másodikra is érvényes, hogy a képzőszerű utótagok vonatkozásában is érvényesíteni kell: *névszói állítmány*, de: *névszóiállítmány-szerű*, *fogadalmi templom*, de: *fogadalmi-templom-féleség*, *kezelési útmutató*, de: *kezelésiútmutató-féle* stb.

Előfordulnak olyan szerkezetek, amelyekben különféle okokból nem lehet érvényesíteni a második mozgószabályt.

Ha az eredetileg különírt szerkezet jelzője ugyanolyan hosszú mássalhangzóval végződik, mint amilyennel a jelzett szó kezdődik, a három azonos mássalhangzó miatt nincs mód az egybeírásra, ezért a két kötőjeles megoldás jöhet szóba: *barokk-kép-restaurálás*, *égetett-tégla-értékesítés*, *flanell-lábmelegítő-készítés*, *festett-tapéta-bolt*. Ezeket a nehézkes szerkezeteket ezért jobb feloldani: *festett tapéták boltja*, *flanell lábmelegítő készítése*.

Ha egy állandósult kapcsolat első tagja idegen szó vagy annak származéka, a mozgószabály alkalmazása helyett szerencsésebb a különírás, annak ellenére, hogy a különírt utótag jelöletlen nyelvtani viszonyt mutat: *maine coon tenyésztő*, *férfi eau de toilette*, *mountain bike verseny* stb. (Az efféle idegen elemeket célszerű szóközt tartalmazó morfémaaknak tekinteni.)

A mozgószabály ellenében különírt formációk kivételesnek számítanak. Ilyenek például a *férfi* előtagú szerkezetek között találhatóak: *férfi egyes mérkőzés, férfi páros, férfi nemi hormon*.

Azokban a szerkezetekben sem lehet alkalmazni a mozgószabályt, amelyek egy különírt betűjelből és egy főnévből vagy melléknévből állnak: *C épület, U vas, V alak, T dugó, S kanyar, x tengely*. Az ezekhez járuló utótag különírandó: *x tengely szerkesztés, S kanyar ív, T dugó csere*.

A harmadik mozgószabály alól két szótári kivétel van: az *élethalálharc* és a *napéjegyenlőség*. Meggondolandó, hogy nem kellene-e ezeket az alakokat a szabálynak megfelelően írni: *élet-halál harc, nap-éj egyenlőség*, ahogy többnyire a gyakorlatban történik.

Meglehetősen ritkán, de előfordul, hogy két azonos előtagú összetétel – *valutavétel, valutaeladás* – különböző utótagjai lépnek egymással mellérendelő kapcsolatba: *vétel-eladás*. A közös előtagot ilyenkor külön kell írni a kötőjellel összekapcsolt utótagoktól: *valuta vétel-eladás*. (Természetesen itt is szerencsésebb a körülírás: *valuta vétele és eladása*.) További példák: *ajak zár-rés, labda passzolás-visszagurítás, mássalhangzó rövidülés-nyúlás*.

Ki lehetne mondani, hogy a tulajdonnévi előtagok összekapcsolásakor nem érvényesítjük a harmadik mozgószabályt.³ Ha két azonos tulajdonnévi előtagú összetétel lép egymással mellérendelő viszonyba, a tulajdonnévi kapcsolatot nagyköjtőjellel jelöljük, a közös utótagot pedig kiskötőjellel kapcsoljuk a formációhoz (*Magay–Ország-szótár*).

8. A tulajdonnevet tartalmazó összetételekkel külön is lehetne kicsit részletesebben foglalkozni. A tulajdonneveket általában főnevekkel és melléknevekkel kapcsoljuk össze előtagként. Ha egy tulajdonnév egy köznévnél a minőségjelzője, a két szót külön kell írni: *Mariska néni, Dezső bácsi, Varga úr, Bálint doktor; Szabó család, a Hollós fiú; Bánk bán, Szulejmán szultán, Renault gépkocsi, Odol fogkrém, Vénusz bolygó, Korona cipőbolt, Safi cica, a Nők Lapja hetilap*. Ha egy ilyen szerkezethez összetételi utótag járul, a megfelelő tagolás érdekében azt szintén külön kell írni: *Szulejmán szultán ellenes, Vénusz bolygó távolság, Renault gépkocsi vásárlás*. Hasonlóképpen kapcsoljuk az esetleges utótagot azokhoz az egyedi címekhez, amelyekben kisbetűs elemek vannak: *Helyesírási diákszótár szócikk, Asszonyok díja elemzés*. Arra is mód van azonban, hogy a címet idézőjelbe tegyük és az utótagot kötőjellel kapcsoljuk: „*Helyesírási diákszótár*”-szócikk, „*Asszonyok díja*”-elemzés.

Ha egy tulajdonnév különírt szószerkezettel lép grammatikai viszonyba, az így létrejövő alakulatot ugyancsak külön kell írni: *Pais Dezső jubileumi konferencia, Kazinczy Ferenc szépkiemelési verseny, Gundel művészeti díj, Párizs–Dakar gyorsasági verseny, Magyarország–Olaszország barátságos mérkőzés*.

³ Meg kell jegyezni, hogy a harmadik mozgószabályhoz tartozó alakok egy része valójában egyszerűsített jelentéssűrítő összetételek, hiszen például a *kutya-macska barátság* csak nagyon formálisan vezethető le a *kutyabarátság + macskabarátság* összetett szavakból, valójában azonban nem ebből származnak.

Akkor is különírjuk a tulajdonnevet tartalmazó összetételeket, ha az utótag egy olyan alkalmi jelzős szerkezethez járul, amelyben a szerkezet alaptagja a tulajdonnévi elem: *használt Suzuki vásár*. Ez a forma elsősorban a márkaneveknél fordul elő.

Ha egy minden elemében nagy kezdőbetűs tulajdonnév valamilyen jelöletlen összetételt alkot egy köznévvvel vagy rendszerint *-i*, *-s*, *-ú/-ű*, *-jú/-jű* képzős melléknévvel, akkor a két tagot kötőjellel kell összekapcsolni: *Afrika-kutató*, *Mars-szonda*, *Ady-szobor*, *Kazinczy-verseny*, *Davis-kupa*, *Zorán-koncert*, *Pilis-túra*, *Mátyás-templom*, *Szent István-bazilika*; *Balassi-strófás*, *Kossuth-díjas*, *Mária-arcú*, *Herkules-erejű*; *József Attila-emléktábla*, *Apáczai Csere János-emlékünnepelele*; *Geiger-Müller-számlálóső*.

Ha egy kötőjellel összefűzött tulajdonnévi előtagú összetételhez újabb utótag járul, a megfelelő tagolás érdekében azt is kötőjellel kell kapcsolni: *Ady-szobor-avatás*, *Kossuth-díj-átadás*, *Davis-kupa-döntő*, *Mátyás-templom-restauráció*. Az esetleges előtagok ugyancsak kötőjellel kapcsolódnak – *életmű-Oscar-díj* –, s minden további utótag újabb kötőjellel járul az alakulathoz: *életmű-Oscar-díj-átadás*, *Davis-kupa-döntő-közvetítés*. Az ilyen nehézkes szerkezeteket, a kevésbé esztétikus írásképet elkerülendő, azonban célszerű körülírni: *életmű-Oscar-díj átadása*, *Davis-kupa döntőjének a közvetítése*.

9. A rövidítést és betűszót tartalmazó összetételek külön szabálypontba kellene, hogy kerüljenek. Ezeket a következőképpen lehet összefoglalni. Ha egy rövidítés teljes szóval alkot összetételt, és a rövidítés előtag, az elő- és az utótagot kötőjellel kell összekapcsolni akkor is, ha a teljes alakban nincs kötőjel: *Bp.-látkép* = Budapest-látkép, *fszla.-összeg* = folyószámlaösszeg, *rkp.-lezárás* = rakpartlezárás.

Ha az előtag eleve összetett szó rövidítése *fszla.* = *folyószámla*, és az ehhez kötőjellel kapcsolt teljes utótag együttesen hat szótagnál hosszabb többszörös összetételt alkot, a teljes és a rövidítést tartalmazó alakok egyaránt kötőjellel írandók: *fszla.-kivonat* = *folyószámla-kivonat*. Amennyiben ez a többszörös összetétel újabb utótag(oka)t kap, a teljes alakban eredetileg kötőjellel írt formát (*folyószámla-kivonat*) egybe kell írni, a kötőjelet pedig az újabb utótag elé kell tenni: *folyószámlakivonat-sorszámozás*. A rövidítést tartalmazó írásformában két kötőjelet kell használni, ugyanis a rövidítést lezáró pont után nem lehetséges az egybeírás: *fszla.-kivonat-sorszámozás*.

Ha egy összetett szó rövidítésében az utótag teljes alakjában kapcsolódik a rövidített előtaghoz, s ezért a rövidítés pont nélkül záródik (*kvtár*), a rövidítéshez járuló újabb utótag(ok) előtti kötőjelhasználat a szótagszám függvénye. Amennyiben a többszörös összetétel teljes alakja nem hosszabb hat szótagnál (*könyvtárszolgálat*), a rövidítést tartalmazó alakot kötőjel nélkül kell írni: *kvtárszolgálat*. Ha azonban a teljes alak hosszabb hat szótagnál (*könyvtár-felügyeleti*), a rövidítést tartalmazó forma a teljesnek megfelelően kötőjellel írandó: *kvtár-felügyeleti*.

Ha a rövidítés összetétel utótagja, kötőjel nélkül kapcsolódik az előtaghoz, hiszen az összekapcsolás nem írásjelnél történik: *magasfszt.* = *magasföldszint*, *nyelvészktár* = *nyelvészkönyvtár*, *reálgimn.* = *reálgimnázium*.

Az ilyen típusú, rövidítést tartalmazó összetételek akkor kötőjelesek, ha a teljes forma is az: *előadó-műv.* = *előadó-művészet*. A kötőjelet ilyenkor a szó-

tagszámlálási szabály miatt kell kitenni: ugyanis az összetétel háromtagú, és a teljes szó hét szótagból áll. Ugyanez az alak kötőjel nélkül a háromtagú, hat szótagos *előadóművész* rövidített formája: *előadóműv.*

A mozgószabály következtében rövidítés alkalmi összetételi utótagként is állhat: *lakosságfyszla.-ügyintézés = lakosságifolyószámla-ügyintézés.*

Létezik olyan összetétel, amelyben az egyik tag csak a rövidített alakjában él: *kft.-alapítás.* Ennek az az oka, hogy a *kft.* valójában ponttal lezárt betűszó, csak formailag tartozik a rövidítésekhez. Egy háromtagú szószerkezet (*korlátolt felelősségű társaság*) rövid, betűejtéssel rendelkező formája, s teljes alakjában nem szokás összetételi utótaggal ellátni.

Ha a pont nélkül használt jelszerű rövidítés összetételi utótaggal bővül, kötőjellel kell az utótagot kapcsolni: *cm-beosztású, CO₂-szennyezettség, log-számítás, O₂-sátor, sin-görbe.*

A betűszók túlnyomórészt tulajdonnevek. A tulajdonnévi betűszókhöz összetételi utótagok járulhatnak, s ezeket értelemszerűen kötőjellel kell kapcsolni: *ELTE-tanrend, EU-csatlakozás, KSH-kimutatás, MÁV-menetrend, UNESCO-jogszabály.* Az összetételi utótag – ritkábban előtag – a kis- és nagybetűvel írt betűszókhöz is kötőjellel kapcsolódik: *DNS-mutáció, EKG-vizsgálat, PVC-borítás, tv-közvetítés, tbc-oltás, URH-adás; plazma-tv.* A tulajdonnévi betűszói előtaggal rendelkező összetételeket általában nem használjuk teljes formájukban, helyettük a következő megoldással célszerű élni: *a Magyar Államvasutak menetrendje, a Központi Statisztikai Hivatal kimutatása, avagy központi statisztikai hivatali kimutatás.* A köznévi betűszók összetételi utótagjukkal együtt való feloldása kétféleképpen lehetséges. Egyrészt ha a betűszó önmagában összetett szóból keletkezett, akkor a szótagszámlálási szabálytól függően egybeírás vagy kötőjelezést kell alkalmazni: *televízióközvetítés, tuberkolózisoltás; elektrokardiogram-vizsgálat, dezoxiribonukleinsav-elemzés.* Másrészt sokszor szerencsésebb a szerkezetes megoldás: *ultra-rövid-hullámú adó, termelőszövetkezeti tag.* A több szóból álló betűszókat mindenképpen ajánlatos feloldani: *az országos tudományos diákköri konferencia megbeszélése.* Ellenkező esetben a mozgószabályt kell alkalmazni, esetleg a teljes különírást.

A betűszókkal alkotott összetételekből akkor keletkezik különírt alak, ha a tulajdonnévi betűszóhoz jelzős szerkezet kapcsolódik – *OTP személyi kölcsön* –, ha a betűszónak jelzője van – *használt VW vásár, mezőgazdasági tsz tag* –, vagy ha a betűszó olyan szerkezetre vezethető vissza, amelyik vesszőt tartalmaz: *tájak, kokrok, múzeumok mozgalom.*

10. Azokról az összetételekről sem esik szó a szabályzatban, amelyek idegen írásmódú előtagot tartalmaznak. Ezeket a következőképpen lehet összefoglalni. Ha egy idegen írásmódú szó összetételt alkot egy magyaros írásmódú utótaggal, kétféle rögzítési forma lehetséges: a teljes egybeírás és a kötőjeles kapcsolat.

Teljes egybeírás alkalmazunk akkor, ha az idegen írásmódú előtag utolsó betűje a magyarban is megszokott hangértékkel rendelkezik: *baseballmérkőzés, bestsellerlista, bojszolgálat, cascobónusz, cellulitiskezelés, chihuahuatényész, cowboyvirtus, currymártás, floorballbajnokság, grizzlyvadászat, huskytartó, ketchup-adag, pacemakerműködés, peelingterápia, ragdollállomány, showmanszerű.*

A képzőszerű utótagok nem toldalékként, hanem összetételi utótagként kapcsolódnak az idegen írásmódú szavakhoz, s ebből következően a tövégi rövid magánhangzó nem nyúlik meg: *allegroszerű, lymphocytaféle, campanileszerű* stb.

Kötőjellel kapcsolódik az utótag azokhoz az idegen írásmódú előtagokhoz, amelyek vagy néma betűre végződnek, vagy az utolsó kiejtett hangot a magyar írásrendszerben szokatlan, bonyolult betűegyüttes jelöli: *barbecue-kellékek, cabernet-fogyasztás, découpage-ragasztó, homepage-kialakítás, image-váltás, parole-kategória, pole-pozíció, show-kellék, stroke-kezelés*.

A kötőjel esztétikai-tagoló szerepű is lehet a szótagszámlálási szabálynak megfelelően: *ecstasy-túladagolás, pacemaker-beültetés* stb.

Ha egy idegen írásmódú szóalak eleve tartalmaz kötőjelet, az összetételi utótagot célszerű különírni: e-mail cím, e-business mutató, make-up készítés, taekwon-do edzés, folk-rock rajongó, hand-out kiosztás, night-club reklám stb.

Az idegen írásmódú többszavas kifejezések (mint szóköztartalmú morfémák) vonatkozásában nem érvényesítjük a mozgószabályt, helyette különírást alkalmazunk: *bischoň havanese tenyésztés, maine coon állomány, eau de parfume minta, ham and eggs rendelés, heavy metal örület, music center vásárlás* stb. A képzőszerű utótagokat azonban nem lehet a kételemű idegen szerkezetektől különírni, ezért vagy egybeírjuk az idegen szerkezet második tagjával, vagy kötőjellel kapcsoljuk őket a végződésüktől függően: *maine coonszerű, oratio obliquaszerű, de: bischoň havanese-szerű*.

SZAKIRODALOM

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. (Megjelenés alatt).
A részletes bibliográfiát lásd a kézikönyvben.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila

SUMMARY

Laczkó, Krisztina–Mártonfi, Attila

The orthography of the Hungarian compound words

The aim of this paper is to present a keynote lecture about one of the most complicated problem in Hungarian orthography: the orthography of the compound words, which is based on semantic and syntactic rules. This research work is made for the invitation of the Hungarian Linguistic Committee in Hungarian Academy of Sciences. First the authors examine the semantic and syntactic rules which appear in the orthography of the compound words, and they also give a summary of the traditional way in writing with reference to these words. Besides they collect the great number of occurrences which are not codified in the 11th edition of the orthographical regulation and dictionary of the Academy, therefore cause a lot of problem in writing (eg. compound words containing abbreviations, proper names, foreign word etc.). The authors not only sum up, but try to solve these problems by suggesting different ways of solution. The paper also contains word lists demonstrating each occurrence.